

نقش بانوان در ایجاد تمدن نوین اسلامی با تأکید بر قرآن کریم و منویات مقام معظم رهبری^۱

معصومه محمودی نسب^۲

معصومه نیکوخصال^۳

چکیده

تمدن اسلامی یکی از مهم‌ترین مسائلی است که همواره در تاریخ اسلام مورد توجه بوده است و مسلمانان از آن به عنوان یکی از مهم‌ترین خدمات اسلام به جامعه بشری یاد نموده‌اند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به عنوان پایه‌گذار این تمدن، اقدامات فراوانی جهت فراهم‌سازی بستری مناسب برای پی‌ریزی آن انجام داده‌اند. زنان مسلمان نیز در اعصار مختلف با تأسی از رسول خدا صلی الله علیه و آله، نقش چشمگیری در تمدن‌سازی داشته‌اند. رهبر معظم انقلاب اسلامی علیه السلام بر آنند که بانوان نقشی راهبردی در ایجاد تمدن نوین اسلامی دارند. ایشان چگونگی پیمودن این مسیر توسط زنان را با تکیه بر آموزه‌های قرآن، به خوبی ترسیم نموده‌اند. با توجه به اهمیت جایگاه بانوان در ایجاد تمدن نوین اسلامی، نوشتار حاضر می‌کوشد با روش کتابخانه‌ای به بررسی نقش زن در ایجاد تمدن اسلامی بپردازد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که نقش زن در تمامی ابعاد خانوادگی، اجتماعی و فردی در تمدن‌سازی مؤثر است و در قرآن کریم و بیانات مقام معظم رهبری، راهکارهایی مانند بهبود نقش زن در ارتباط با محیط خانواده، توجه هر چه بیشتر زن به نقش جهادی وی در همسررداری و همراهی با همسر در ایجاد تمدن اسلامی، اهمیت به جایگاه متعالی زن به عنوان مادر در تربیت نسل تمدن‌ساز، حضور فعال و مؤثرتر بانوان در فعالیت‌های اجتماعی به عنوان عنصری تمدن‌ساز و شناخت ابعاد فردی وجود زن برای اثرگذاری بهتر و دستیابی هرچه بهتر به نقش وی قابل توجه است.

واژه‌های کلیدی: زنان، تمدن نوین اسلامی، قرآن کریم، امام خامنه‌ای.

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۶/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۲۵

۲. سطح دو حوزه علمیه الزهرا علیها السلام، شهر بابک کرمان mahmoudi57@shmail.ir

۳. طلبه سطح چهار فقه خانواده، حوزه علمیه صدیقه کبری علیها السلام، قم m.nikookhesal0060@gmail.com

مقدمه

احیای تمدن اسلامی از مسائل حساس و سرنوشت ساز جهان اسلام است. شکل‌گیری تمدن اسلامی، آرمانی است که سال‌ها دغدغه بزرگان دین بوده است. در واقع از همان ابتدای اسلام، این مسأله از موضوعات اصلی بود که پیامبر اکرم ﷺ بدان توجه فراوانی داشته‌اند. مقام معظم رهبری ﷺ معنای دقیق‌تر تمدن اسلامی را چنین عنوان کرده‌اند: «تمدن اسلامی، یعنی تمدنی که در آن، علم همراه با اخلاق است؛ پرداختن به مادیات، همراه با معنویت و دین است؛ و قدرت سیاسی، همراه با عدالت است - یک حرکت تدریجی است. البته پُرهیجان است؛ اما هر کس بداند چه کار می‌کند. هر قدمی که برمی‌دارد، برای او هیجان‌انگیز است...» (بیانات رهبری، ۱۴/۷/۷۹).

در طول تاریخ، زنان عناصری مؤثر در تغییر ارزش‌ها، باورها و رفتارهای جامعه دانسته شده‌اند. زن به واسطه جایگاه تربیتی‌اش، محور کلیدی خانواده است و خانواده به عنوان مهم‌ترین عنصر نظام اجتماعی و هسته بنیادین تحولات آن، نهاد فعال جامعه‌ساز تلقی می‌شود؛ بنابراین زن در خانواده نقش بی‌بدیلی در انتقال تکامل‌گرایی به افراد خانواده و با واسطه به جامعه ایفا می‌کند. انقلاب اسلامی به عنوان نقطه عطف تاریخ تکامل اجتماعی بشر و طلوع تمدن اسلامی به شمار می‌رود. ظرفیت سازی و زمینه سازی برای ایجاد تمدن اسلامی و نظام توحیدی، افق پیش روی انقلاب اسلامی است. این مهم از طریق پی‌ریزی کلیه مناسبات فرهنگی، سیاسی، اقتصادی مبتنی بر مبانی اسلامی و توجه ویژه به موضوع زنان و خانواده محقق می‌شود. در اهمیت پرداختن به مسئله نقش زنان در ایجاد تمدن اسلامی، این بیان رهبر معظم انقلاب اسلامی ﷺ قابل توجه است: «حساس‌ترین، ماندگارترین و مؤثرترین نقش‌ها در حرکت تاریخ انسان و در سیر بشریت به سوی کمال است» (بیانات رهبری، ۵/۵/۱۳۸۴).

مهم‌ترین آثار علمی نزدیک به موضوع این نوشتار عبارتند از: کتاب *زن و بازیابی هویت حقیقی* (گزیده بیانات حضرت آیت الله خامنه‌ای ﷺ)، محسن کربلایی نظر و جمعی از محققین (۱۳۹۰)؛ این کتاب به گردآوری جامع و منظمی از فرمایشات رهبر انقلاب ﷺ در

مورد زنان با موضوعات مختلف پرداخته است. کتاب فرهنگ و تمدن اسلامی، علی اکبر ولایتی (۱۳۸۴)؛ این کتاب به تفصیل به تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی پرداخته است، اما به نقش زنان در زمینه ایجاد تمدن اسلامی اشاره‌ای نکرده است. در مقاله «عوامل مؤثر در رکود و انحطاط فرهنگ و تمدن اسلامی»، مصطفی لعل حقانی (۱۳۹۰)؛ عوامل مؤثر در رکود و انحطاط فرهنگ و تمدن اسلامی بررسی شده است، اما اشاره‌ای به نقش زنان در این رکود و انحطاط ننموده است. مقاله «زن، سبک زندگی و تمدن سازی نوین اسلامی» (مجله پیام زن، تیرماه ۹۳، شماره ۲۶۷)؛ نقش زنان در تمدن سازی نوین اسلامی را به اختصار بررسی نموده است، اما فرمایشات گهربار مقام معظم رهبری علیه السلام درباره نقش زنان در تمدن اسلامی را مورد توجه قرار نداده است. در پایان نامه «تحلیل عناصر مفهومی گفتمان بیداری اسلامی در کلام مقام معظم رهبری علیه السلام از منظر تحلیل گفتمان»، نگارش اصغر حقیقی مقدم (۱۳۹۲)؛ به تحلیل و بررسی شالوده‌های مفهومی گفتمان بیداری اسلامی از منظر مقام معظم رهبری علیه السلام پرداخته شده است، اما به طور ویژه نقش زنان در بیداری اسلامی و ایجاد تمدن اسلامی را بررسی نکرده است. پایان نامه «تحلیل آراء مقام معظم رهبری علیه السلام پیرامون نقش زن در خانواده»، نوشته زهرا کرمی صادق آبادی (۱۳۹۲)؛ به نقش زن در خانواده با توجه به آراء مقام معظم رهبری علیه السلام می‌پردازد و این نکته را در مسیر تحقیق خود مدنظر قرار می‌دهد که رویکرد مقام معظم رهبری علیه السلام درباره نقش زن در خانواده، یک رویکرد تمدن‌گرای اسلامی است و نگاه جاهلی سنتی که زنان را محبوس در خانه می‌کند و نگاه جاهلی مدرنیته که زنان را رها از قید و بند خانواده می‌کند، نمی‌پذیرد. این پایان نامه به بررسی کلیت نقش زنان در خانواده پرداخته است، اما پژوهش پیش رو به طور خاص به بررسی نقش زنان در سه بُعد خانوادگی، اجتماعی و فردی در راستای ایجاد تمدن اسلامی با تأکید بر قرآن کریم و منویات مقام معظم رهبری علیه السلام می‌پردازد. پژوهش حاضر با روش کتابخانه‌ای درصدد پاسخگویی به سوالات ذیل بر اساس قرآن کریم و بیانات رهبری است:

- زن چگونه می‌تواند در مسیر ایجاد تمدن بشری نقش آفرینی کند؟
- نقش خانوادگی زن در مسیر تمدن اسلامی چیست؟

- نقش اجتماعی زن در تمدن اسلامی چیست؟
- نقش فردی زن در تمدن اسلامی چیست؟

۱. مفهوم شناسی تمدن

واژه‌های المَدَنِيَّة، الحَضْر، الحَضَارَة (طیبیان، ۱۳۷۵: ص ۲۷۳ و گلستان قرآن، بی‌تا؛ ج ۳، ص ۳۹۱۲) و Civilization (حییم، ۱۳۷۵: ص ۲۳۳)، به ترتیب در عربی و لاتین برای رساندن مفهوم تمدن به کار می‌روند. در لغت‌نامه‌های فارسی، تمدن به معنای شهرنشین شدن، خوی شهری گزیدن و با اخلاق مردم شهر آشنا شدن و انتقال از حالت خشونت، توحش و جهل به ظرافت، انس و معرفت (عمید، ۱۳۷۶: ص ۶۱۵؛ دهخدا، ۱۳۷۷: ص ۶۹۷۲ و گلستان قرآن، بی‌تا؛ ج ۴، ص ۶۱۰۹) و در مقابل بادیه نشینی (گلستان قرآن، بی‌تا؛ ص ۳۸۳۶) و نیز به معنای زندگانی اجتماعی، همکاری مردم با یکدیگر در امور زندگانی و فراهم ساختن اسباب ترقی و آسایش خود (عمید، ۱۳۷۶: ص ۶۱۵) به کار رفته است. همچنین تمدن به معنای مرحله‌ای از تکامل جامعه اسکان یافته است که در آن سازمان‌ها و نهادها برای اداره جامعه پدید می‌آیند؛ نوع نهادها، سازمان‌ها، مهارت‌ها و دستاوردهای فرهنگی در یک کشور، منطقه یا عصر معین؛ نوع فرهنگ، مهارت‌ها و شیوه رفتاری که معمولاً فرد در چنین جامعه‌ای به دست می‌آورد (صدری و حکمی، بی‌تا؛ ص ۸۶۵)، آمده است. معنای مورد نظر در این تحقیق، همان نوع فرهنگ، مهارت‌ها و شیوه رفتاری فرد در جامعه است.

تمدن در اصطلاح، مجموعه تدابیری است که انسان برای استفاده از طبیعت به منظور تأمین احتیاجات زندگی به کار می‌برد، چون مبارزه با طبیعت و استفاده از آن مستلزم تعاون افراد با یکدیگر و تشکیل هیأت اجتماعی است. تمدن با زندگی اجتماعی و تعاونی مترادف است (شمیم، ۱۳۴۴: ص ۳۰۵). معنای مورد نظر برای واژه تمدن در این تحقیق، تعریف رهبر معظم انقلاب علیه السلام از این واژه است که تمدن، را به معنای زندگی توأم با نظم علمی، با تجربیات خوب زندگی، استفاده از پیشرفت‌های زندگی می‌دانند (بیانات رهبری،

.(۱۳۷۶/۱۱/۱۴)

۲. ابعاد نقش آفرینی بانوان

نقش زن در تمامی ابعاد خانوادگی، اجتماعی و فردی در تمدن سازی مؤثر است و در قرآن کریم و بیانات مقام معظم رهبری علیه السلام به شرح ذیل آمده است.

۱.۲. نقش خانوادگی

تأثیرگذاری زن بر روی افراد جامعه و تحقق جامعه اسلامی با محوریت خانواده، از جمله مسائل مهم و زیربنایی تمدن نوین اسلامی است. مقام معظم رهبری علیه السلام، شرط لازم برای داشتن جامعه ای سالم و پویا را سلامت و پایداری خانواده می دانند. ایشان می فرمایند: «خانواده یکی از فرصت های طلایی انسان در جهت خودسازی و دگرسازی است. در صورتی که انسان متوجه این امر باشد و از فرصت استفاده کند، می تواند هم خودسازی کند و هم دیگران را تربیت نماید» (خامنه ای، ۱۳۹۲: ص ۳۱-۳۰).

خانواده با چنین جایگاه و منزلتی، نقشی تأثیرگذار و چشم گیر در ایجاد تمدن اسلامی دارد و در این بین، زن مسلمان به عنوان عنصری کلیدی و با اهمیت در روند تشکیل تمدن اسلامی در لوای خانواده قلمداد می شود؛ چرا که اگر خانواده ای سالم در جامعه ای وجود داشته باشد، آن جامعه به سعادت دست خواهد یافت و موارث فرهنگی خود را به صورت صحیح منتقل خواهد کرد. اگر نسل ها بخواهند فرآورده های ذهنی و فکری خود را به نسل های بعد منتقل کنند و جامعه بخواهد از گذشته خودش سود ببرد، این مهم تنها در سایه خانواده ممکن است. مقام معظم رهبری علیه السلام، کرامت، عزت، ظرافت فطری و کارکرد زن را از خصوصیات گفتمان زن در اسلام برمی شمردند و خاطر نشان می کنند: «خداوند متعال جنس زن را به گونه ای خلق کرده است که برخی امور عاطفی، تربیتی و حتی مدیریتی در خانه، فقط با ظرافت روحیه زنان، قابل انجام است» (بیانات مقام معظم رهبری علیه السلام در دیدار با بانوان برجسته و فعال، ۱۳۹۲/ ۲/ ۲۹).

اهمیت نقش زن به عنوان عضوی از یک خانواده و تأثیرگذاری او بر روی تمدن اسلامی در این کلام مقام معظم رهبری علیه السلام به روشنی آمده است:

«اگر شما که کلید بهشت زیر قدمتان است، اگر شما خوب شدید، هم مردها خوب خواهند شد، هم بچه‌ها خوب خواهند شد. بچه‌ها؛ یعنی دخترها و پسرها. وقتی دخترها و پسرها خوب شدند؛ یعنی نسل آینده یکسره خوب است. می‌دانید این به چه معناست؟ به معنای تداوم انقلاب؛ یعنی کلید تداوم انقلاب دست شماهاست» (مقام معظم رهبری، ۱۳۶۱/۱۱/۳۰؛ بانکی پور فرد، ۱۳۹۱ش: ج ۵، ص ۷۷)

ایشان تصریح می‌کنند:

«اگر زنان در یک جامعه به فکری مؤمن بشوند و در راهی قدم بگذارند و علیرغم موانع آن راه را ادامه بدهند، تأثیر آنها بر روی فرزندان، همسران حتی برادران و پدرانشان یک تأثیر تعیین‌کننده و سازنده است. آنکه جوانان را تربیت می‌کند و در راه‌های گوناگون قرار می‌دهد، در درجه اول مادر است. البته عوامل دیگر نقش دارند... اما نقش مادر از آن نقش‌ها کمتر نیست و در مواردی بیش‌تر است. زن تنها خود به راهی نمی‌رود، مردها را در آن راه می‌برد، اهمیت تفکر زنان در یک جامعه در این است» (بیانات رهبری، ۱۳۷۶/۱۱/۲۹).

در الگویی که قرآن کریم برای نقش بانوان در خانواده، به طور مشخص بر نحوه پذیرایی و خانه‌داری وی تأکید می‌کند و با بیان داستان ورود فرشتگان به منزل ابراهیم علیه السلام، نمونه‌های روشنی از جلوه‌های رفتاری یک زن خانه‌دار در خانواده را به نمایش درمی‌آورد. در سوره هود آمده است:

﴿وَلَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى قَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ قَالَتْ أُنْجِبْتُ أَنْ جَاءَ بَعْجَلٍ حَنِيزٍ فَلَمَّا رَأَى آيِدِيَهُمْ لَا تَصِلُ إِلَيْهِ نَكِرَهُمْ وَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً قَالُوا لَا تَخَفْ إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَى قَوْمِ لُوطٍ وَامْرَأَتُهُ قَائِمَةٌ فَصَحَّكَتْ فَبَشَّرْنَاهَا بِإِسْحَاقَ وَ مِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبَ﴾ (هود: ۶۷-۷۱)؛

«و فرشتگان ما برای ابراهیم بشارت آورند، گفتند: سلام. گفت: سلام و چیزی نگذشت که ابراهیم برای آنان گوساله‌ای بریان شده آورد. و چون دید که

دستانشان به سوی آن دراز نمی‌شود، به آنان احساس بیگانگی کرد و از آنان ترسی در دل یافت. گفتند: مترس ما به سوی قوم لوط فرستاده شده ایم، و همسر او ایستاده بود و (از بشارت الهی) خندید، آن گاه او را به (بارگرفتن و زادن) اسحاق و پس از اسحاق، به یعقوب بشارت دادیم».

با بررسی نقش‌هایی که زن در خانواده ایفا می‌کند، این نتیجه به دست می‌آید که دامنه‌ی تأثیرگذاری زن در روابط خانوادگی بسیار زیاد است و این امر در موفقیت و اعتدالی خانواده مؤثر و سازنده است. زن در خانواده می‌تواند در سه موقعیت و جایگاه مختلف، ایفای نقش کند.

۱.۱.۲. همسری

زمانی که صحبت از نقش زن به عنوان همسر در خانواده می‌شود، ناخودآگاه جمله عرفانی و عمیق امام خمینی علیه السلام در ذهن متبلور می‌شود که فرمودند: «از دامن زن مرد به معراج می‌رود» (خمینی، ۱۳۷۸، ج ۷، ص ۳۴۱). این جمله به خوبی اهمیت نقش زن و حضور مؤثر او را در خانواده نشان می‌دهد.

حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای علیه السلام، در بیان این نقش مؤثر زنان می‌فرمایند:

«در داخل خانواده، مرد نمای بیرونی است، زن نمای داخلی است. بخواهید یک خرده ذوقی‌تر بگویید، مرد پوست بادام است، زن مغز بادام است. زن در خانواده یک نقش همسری دارد؛ این نقش همسری فوق العاده است؛ ولو اصلاً مادری او وجود نداشته باشد. فرض کنید زنی است؛ یا مایل نیست به زایمان، یا به هر دلیلی امکان زایمان برایش وجود ندارد؛ اما همسر است. نقش همسری را نباید دست کم گرفت. ما اگر بخواهیم این مرد داخل جامعه موجودی مفید باشد، باید این زن در داخل خانه همسر خوبی باشد؛ والا نمی‌شود» (بیانات رهبری در سومین نشست اندیشه‌های راهبردی، ۱۳۹۰/۱۰/۱۴).

همانطور که از فرمایش امام خامنه‌ای علیه السلام استفاده می‌شود، نقش زن در خانواده به عنوان همسر نقشی کلیدی است که جایگزین ندارد. زن در کانون خانواده به عنوان همسر، با

رفتار مدبرانه و صحیح خود همچون معلمی هوشمند برای تک تک اعضای خانواده عمل می‌کند:

بانوی مسلمان با رفتار درست خویش با شوهر، درس زندگی و همسر داری به فرزندان خود می‌آموزد و به آنها یاد می‌دهد که با همسرانشان، مهربان و خیراندیش باشند و بنای زندگی را بر مهر و صفا گذارند. دختری که بی‌اعتنایی مادر را به پدر می‌بیند، نمی‌تواند همسر خوبی باشد و رابطه محبت‌آمیز عمیقی با شوهرش داشته باشد. حاصل رعایت اصول اخلاقی در خانه، ایجاد خرسندی و رضای خاطر از ازدواج و ادامه حیاتی مسرت بخش و تربیت فرزندانی معتدل است (جمعی از خواهران طلبه حوزه‌های علمیه، ۱۳۷۹ش: ص ۱۳۴).

نباید فرهنگ غربی و فمینیستی، با عناوین آزادی و استقلال زن، بر روی نقش بی‌بدیل همسری اثر بگذارد؛ هدف اصلی این فرهنگ منحط به بهانه حمایت از حقوق زنان، فروپاشی کانون گرم خانواده و فرهنگ اصیل اسلامی است.

رهبر انقلاب اسلامی علیه السلام می‌فرمایند:

« بعضی خیال می‌کنند زن کمبودش این است که زن مشاغل بزرگ و سر و صدا دار ندارد! خیر؛ مشکل زن این نیست. حتی آن زنی هم که شغل بزرگی دارد، به محیط امنی در خانواده، به یک شوهر مهربان با محبت، به یک تکیه‌گاه مطمئن عاطفی و روحی که شوهر و مرد اوست نیازمند است. طبیعت و نیاز عاطفی و روحی زن این است؛ باید این نیاز برآورده شود» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴/۱۰/۱۳۹۰).

همانطور که یک مرد نیز به حمایت روحی و معنوی همسر خود در خانواده نیاز اساسی دارد، رهبر معظم انقلاب اسلامی علیه السلام در زمینه اهمیت نقش حمایت‌گرایانه زن در قبال شوهرش می‌فرمایند:

«طبیعت مرد، طبیعت خام‌تری نسبت به زن است و در میدان خاصی، شکننده‌تر است و مرهم زخم او، فقط و فقط نوازش همسر است. حتی نه نوازش مادر. باید نوازش ببیند. برای یک مرد بزرگ، این همسر کاری را می‌کند

که مادر برای یک بچه کوچک آن کار را می‌کند؛ و زنان دقیق و ظریف، به این نکته آشنا هستند. اگر این احساسات و این عواطف محتاج وجود یک محور اصلی در خانه که آن، خانم و کدبانوی خانه است، نباشد، خانواده یک شکل بدون معنا خواهد بود» (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۵/۶/۲۸).

هر تلاشی که یک مرد در میدان‌های مختلف انجام می‌دهد، به میزان زیادی مرهون همکاری، همراهی، صبر و سازگاری همسر اوست؛ در واقع این همراهی زن نقش جهادی برای او دارد. مقام معظم رهبری علیه السلام در این زمینه از تعبیر «حسن التبعل» استفاده می‌نمایند و می‌فرمایند:

«و جهاد المرأة حسن التبعل (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۹۹)؛ حسن التبعل یعنی چه؟ عده‌ای خیال می‌کنند جهاد زن این است که فقط وسایل راحتی مرد را فراهم کند. حسن تبعل فقط این نیست؛ این جهاد نیست؛ جهاد این است که زنان مبارز، مؤمن و فداکار وقتی شوهرهایشان مسئولیت‌های سنگینی دارند، بار آن سنگینی به میزان زیادی روی دوش آن‌ها می‌افتد. شماها مأموریت دارید. خدمات شما همین طور است. وقتی مرد خسته می‌شود، اثر خستگی او در خانه ظاهر می‌شود. وقتی به خانه می‌آید، خسته، کوفته و گاهی بداخلاق است و این بداخلاقی و خستگی و بی‌حوصلگی ناشی از محیط کار، به داخل خانه منعکس می‌شود. حالا این خانم اگر بخواهد جهاد بکند، جهاد او این است که با این زحمت‌ها بسازد و آن‌ها را برای خدا تحمل کند؛ این می‌شود حسن التبعل» (بیانات رهبری، ۱۳۸۱/۷/۱۸).

در روایتی از امام باقر علیه السلام آمده است:

«إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ كَتَبَ عَلَى الرِّجَالِ الْجِهَادَ وَعَلَى النِّسَاءِ الْجِهَادَ فَجِهَادُ الرَّجُلِ أَنْ يَبْذُلَ مَالَهُ وَدَمَهُ حَتَّى يُقْتَلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَجِهَادُ الْمَرْأَةِ أَنْ تَصْبِرَ عَلَى مَا تَرَى مِنْ أَدَى زَوْجِهَا وَغَيْرَتِهِ (طبرسی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۴۱۱)؛ خداوند جهاد را بر مردان و زنان واجب کرد. جهاد مرد در این است که از مال و جان‌ش درگذرد تا در

راه خدا کشته شود؛ و جهاد زن در این است که بر آزار و اذیت های شوهرش
 شکیبایی ورزد و غیرتش را پاس دارد.»

خانواده از نظر قرآن کریم محل امنیتی و آرامش و سکون است و بر اساس مهر و محبت بنا
 نهاده شده است: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ
 مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ» (الزوم/۲۱)؛ «و از نشانه های او اینکه همسرانی از
 جنس خودتان برای شما آفرید تا در کنار آنان آرامش یابید و در میانتان مودت و رحمت قرار
 داد. در این، نشانه هایی است برای گروهی که تفکر می کنند.» «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ
 وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا...» (الأعراف/۱۸۹)؛ «او خدایی است که (همه) شما را
 از یک فرد آفرید و همسرش را نیز از جنس او قرار داد تا در کنار او بیاساید...».

از آنجا که محبت می تواند خانواده را از خطر اضمحلال حفظ کند، به همین دلیل، در
 قرآن کریم تشویق به مهرورزی و تقویت آن از طریق پاداش اخروی شده است و زنان در این
 میان نقشی کلیدی نسبت به همسران دارند: «قَالُوا إِنَّا كُنَّا قَبْلُ فِي أَهْلِنَا مُشْفِقِينَ * فَسَنَ اللَّهُ
 عَلَيْنَا مَوَاقِنَا وَعَذَابَ السَّمُومِ (الطور/۲۶، ۲۷)؛ می گویند: «ما در میان خانواده خود ترسان بودیم
 (از اینکه مبادا گناهان آنها دامن ما را بگیرد)، * اما خداوند بر ما ممت نهاد و از عذاب کشنده
 ما را حفظ کرد.»

با توجه به اهمیت نقش زن به عنوان همسر در خانواده، یک زن به عنوان همسر، نقش
 چشمگیری در حرکت قطار تمدن اسلامی در ریل سبک زندگی ایفا می کند. زن به عنوان
 همسر وقتی به خوبی با اخلاق پسندیده، محبت و با تدبیر و آگاهانه با شوهر خود مراد
 نماید و با همدلی و همراهی با همسر خود در ایفای وظایف او در جامعه اسلامی و کمک
 برای پیشبرد تمدن اسلامی در مسیر صحیح خود صبورانه او را یاری نماید، گامی مؤثر در
 ایجاد تمدن اسلامی بر خواهد داشت.

۲.۱.۲. مادری

نقش زن در خانواده به عنوان مادر حیاتی است. ایفای نقش صحیح مادری در خانواده،
 تضمین کننده سلامت جامعه در آینده است. هر فرد جامعه از ایام کودکی، زیر نظر مادر،

شخصیتش شکل می‌گیرد، از کودکی می‌آموزد که در آینده چه نقشی را ایفا کند و همچنین تربیت مدیران کارآمد توسط زنان انجام می‌پذیرد و بر همین اساس یک جامعه اسلامی شکل می‌گیرد. یک زن می‌تواند در عرصه‌های مختلف جامعه اسلامی، تمدن ساز باشد. به فرموده رهبر معظم انقلاب اسلامی علیه السلام، از مهم‌ترین عرصه‌ها برای حضور تمدن ساز زن، ایفای نقش او به عنوان یک مادر است: «یکی از جاهایی که زن باید حتما حضور داشته باشد؛ بحث تربیت فرزند است وگرنه نمی‌تواند تمدن ساز باشد؛ چرا که تمدن‌ها توسط انسان‌های بزرگ ساخته می‌شود و مهم‌ترین کار انسان تداوم بخشی به نسل بشری است؛ یعنی تولید مثل؛ نقش زن در این کار قابل مقایسه با مرد نیست» (بیانات رهبری، ۱۳۹۴/۴/۳۱). مادر نه تنها پس از تولد فرزند بر تربیت او مؤثر است، بلکه ماه‌ها و حتی سال‌ها قبل از شگل‌گیری و تولد نوزاد با سبک زندگی خود در تربیت فرزند آینده خود تأثیرگذار خواهد بود. به فرمایش رهبر انقلاب اسلامی، «اثر تربیتی مادر و راهکارهای تربیت معنوی او از قبیل احترام گذاشتن به شخصیت آنان، نحوه آموزش عبادت (نماز، روزه و تلاوت قرآن کریم)، تأکید بر همنشینی با نیکان و حضور کودکان در محافل دینی و مذهبی و نحوه تشویق و تنبیه و پند آنان مهم می‌باشد و همه‌ی این‌ها در مسیر ساخت یک تمدن اسلامی حایز اهمیت‌اند» (همان).

در قرآن کریم، از الگوهای مادری به نیکی یاد شده است؛ برای نمونه، همسر عمران مادر مریم زینب نمونه و بانویی است که در قرآن کریم ستایش افزون شده و زن برگزیده از میان عالمیان معرفی شده است: «وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ» (آل عمران: ۴۲)؛ «به یاد آورید هنگامی را که فرشتگان گفتند: ای مریم خدا تو را برگزیده و پاک ساخته و بر تمام زنان جهان برتری داده است». قداست و برگزیدگی مریم را - آن‌سان که قرآن روایت می‌کند - تربیت یافتن وی در دامن مادری چون همسر عمران، شایستگی‌ها، باور، اخلاص و ایمان وی بی‌ارتباط نیست؛ زیرا قرآن قبل از تکریم مریم، به ارائه ویژگی‌هایی از مادر او پرداخته است: «رَبِّ اِنِّی نَدَرْتُ لَکَ مَا فِی بَطْنِی مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّی اِنَّکَ اَنْتَ السَّمِیْعُ الْعَلِیْمُ» (آل عمران: ۳۵)؛ «به یاد آورید هنگامی را که همسر «عمران» گفت:

خدایا آن چه را در رحم دارم، برای تو نذر کردم، که «محرز» (و آزاد، برای خدمت خانه تو) باشد. از من بپذیر که تو دانا و شنوا هستی». بی تردید زنی با این خداباوری و نیت الهی و معنوی، دوره بارداری خویش را در کمال پرواپیشگی و بندگی خالصانه به سر برده و مراقب طهارت ظاهری، باطنی و دوری از آلاینده‌های تأثیرگذار بر کودک خویش بوده است.

بنابراین اگر نخستین هسته وجودی یک انسان، با مادری متعهد شکل گیرد، چنین انسانی در زندگی آینده‌ی خود دچار انحراف دینی و اخلاقی نخواهد شد و می‌تواند زمینه ساز ایجاد تمدن در جامعه شود؛ به تعبیر امام خمینی علیه السلام، «بچه‌هایی که پیش مادر تربیت اخلاقی بشوند، اگر یک بچه متعهد و دیندار شود، می‌تواند یک جامعه را اصلاح کند» (خمینی، ۱۳۶۸: ص ۱۰۵). نقش مادر در شکل‌گیری تمدن اسلامی بسیار کلیدی است و بیش آنکه جلوه و تکلیف بیرونی داشته باشد، به بنیانگذاری سیاست‌های عمیق تربیتی در بستر خانواده منتهی خواهد شد.

۲.۳.۱.۲ دختر

دختر، به عنوان موهبت الهی برای خانواده خود در انتخاب مسیر زندگی پدر، مادر و دیگر فرزندان خانواده مؤثر است و با توجه به ظرفیت بالای روحی و معنوی و برخورداری از استعدادها و توانمندی‌های قابل توجه، می‌تواند با ایفای نقش حمایتی، اقتصادی، عاطفی و معنوی از والدین، زمینه ساز ایجاد تمدن اسلامی باشد. نمونه بارز این نقش آفرینی، حضرت زهرا علیها السلام است که در نقش دختری، حضرت رسول صلی الله علیه و آله را در تشکیل جامعه‌ی اسلامی یاری بخشید. چنانچه مقام معظم رهبری علیه السلام می‌فرمایند:

«دختری که در کوره‌ی گداخته مبارزات سخت پیغمبر صلی الله علیه و آله در مکه متولد شد و در شعب ابی طالب یار و غمگسار پدر بود. دختری حدوداً هفت، هشت ساله یا دو، سه ساله - بنابر اختلاف روایات، کمتر و بیشتر - در شرایطی که خدیجه علیها السلام و ابوطالب رضی الله عنهما از دنیا رفتند، آن شرایط دشوار را تحمل کرد. پیغمبر صلی الله علیه و آله تنهاست، بی غمگسار است، همه به او پناه می‌آورند؛ ولی کیست که غبار غم را از چهره خود او بزاید؟ یک وقت خدیجه علیها السلام بود، که

حالا نیست. ابوطالب علیه السلام بود، که حالا نیست. در چنین شرایط دشواری، در عین آن گرسنگی ها و تشنگی ها و سرما و گرمای دوران سه ساله شعب ابی طالب که از دوران های سخت زندگی پیغمبر صلی الله علیه و آله است و آن حضرت در دژه ای با همه مسلمانان معدود، در حال تبعید اجباری زندگی می کردند؛ این دختر مثل یک فرشته نجات برای پیغمبر صلی الله علیه و آله؛ مثل مادری برای پدر خود؛ مثل پرستار بزرگی برای آن انسان بزرگ، مشکلات را تحمل کرد» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۷۱/۹/۲۵).

در اندیشه اسلامی دختر از آنچنان جایگاهی برخوردار است که پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله در مهم ترین مسائل اجتماعی آنان را وارد می سازد. در قضیه مباحله دختر خویش را همراه خورد برد؛ در حالی که در آن زمان اعراب دختران را زنده به گور می کردند. همچنانکه خدای سبحان در چندین آیه از قرآن کریم بر عدم تفاوت بین دختر و پسر اشاره می کند: آیات ۸۴ و ۸۵ سوره انعام بر این عدم تفاوت تصریح دارد:

﴿ وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ كُلًّا هَدَيْنَا وَنُوحًا هَدَيْنَا مِن قَبْلُ وَمِن ذُرِّيَّتِهِ دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ وَأَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسَى وَهَارُونَ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ * وَزَكَرِيَّا وَيَحْيَى وَعِيسَى وَإِلْيَاسَ كُلٌّ مِّنَ الصَّالِحِينَ ﴾؛ «و به او اسحاق و یعقوب را بخشیدیم، و همه را به راه راست درآوردیم، و نوح را از پیش راه نمودیم، و از نسل او داوود و سلیمان و ایوب و یوسف و موسی و هارون را [هدایت کردیم] و این گونه، نیکوکاران را پاداش می دهیم. و زکریا و یحیی و عیسی و الیاس را که همه از شایستگان بودند».

در این آیات، خدای سبحان حضرت عیسی علیه السلام فرزند حضرت مریم علیها السلام را از فرزندان حضرت ابراهیم علیه السلام می شمارد که خود اشاره به آن است که در اندیشه اسلامی هیچ تفاوتی میان فرزندان دختر و پسر نیست. این در حالی است که در آن زمان تنها فرزندان پسری را از نوادگان و فرزندان خویش و فرزندان دختری خویش را فرزندان دیگران و پدران دیگر می شمردند.

بنابراین، دختران متدین با الگوپذیری از اسوه‌های قرآنی و حضرت فاطمه علیها السلام می‌توانند با تعهد، تخصص، تحرک، مسئولیت‌شناسی و اقدام به موقع و ایفای نقش حمایتی در ایجاد جامعه متمدن اسلامی نقشی اساسی ایفا کنند.

۲.۲. نقش اجتماعی

دین از آن جهت که بشر را با دید جمعی می‌نگرد و برای انسان یک هویت جمعی معتقد است، خواه جامعه حقیقی وجود داشته باشد یا نداشته باشد؛ سلسله وظایفی را به عنوان مسائل اجتماعی مطرح می‌کند و مسلمانان را به انجام آن وظایف فرا می‌خواند. آنها که از نبوغ برخوردار نیستند، یا تک اندیشند و فقط به فکر خودشان هستند یا خطوط کلی اجتماعی را درک نمی‌کنند و یا اگر خطوط کلی جامعه را درک کردند، توان جانفشانی و ایثار را ندارند، در صحنه اجتماع قدم نمی‌نهند. تنها کسانی که هویت اجتماعی بشر را خوب درک کرده باشند و به اهمیت فداکاری اجتماعی دست یافته باشند، در عرصه‌های اجتماعی وارد خواهند شد. رهبر معظم انقلاب اسلامی علیه السلام حضور زن در عرصه‌های اجتماعی را همچون مردان نه تنها جایز بلکه وظیفه اسلامی آنها می‌دانند:

«در عرصه‌ی فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی و علمی، زن مسلمان مثل مرد مسلمان حق دارد آنچه را که اقتضای زمان است، آن خلأیی را که احساس می‌کند، آن وظیفه‌ای را که بر دوش خود حس می‌کند، انجام دهد. چنانچه دختری مثلاً مایل است پزشک شود، یا فعالیت اقتصادی کند، یا در رشته‌های علمی کار کند، یا در دانشگاه تدریس کند، یا در کارهای سیاسی وارد شود، یا روزنامه‌نگار شود، برای او میدان‌ها باز است. به شرط رعایت عفت و عفاف و عدم اختلاط و امتزاج زن و مرد، در جامعه‌ی اسلامی میدان برای زن و مرد باز است. شاهد بر این معنا، همه‌ی آثار اسلامی است که در این زمینه‌ها وجود دارد و همه‌ی تکالیف اسلامی است که زن و مرد را به طور یکسان، از مسئولیت اجتماعی برخوردار می‌کند. زنان هم باید در امور

مسلمانان و جامعه‌ی اسلامی و امور جهان اسلام و همه‌ی مسائلی که در دنیا می‌گذرد، احساس مسئولیت کنند و بدان اهتمام ورزند؛ چون وظیفه‌ی اسلامی است» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۷۵/۱۲/۲۰).

در اینجا باید توجه داشت که این حضور در پرتو عفاف و پاکدامنی می‌تواند در مسیر تمدن‌سازی مؤثر واقع شود. اسلام نه تنها زن را در حصار خانه محدود و زندانی نکرده است، بلکه با آوردن قانون پوشش، در صدد تأمین امنیت وی در دو بُعد مادی و معنوی و سلامت حضور وی در اجتماع برآمده است. قابل توجه است که قانون پوشش، هم دلیل بر جواز مشارکت زن در اجتماع است و هم نشانه حمایت اسلام از دین و دنیای زن. جمله «ذَلِكْ اَدْنٰى اَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ» (احزاب: ۵۹) که در پایان آیه «حجاب» آمده است، نقش حمایتی پوشش را در بعد مادی بیان کرده است. زنان بدون پوشش یا با پوشش نامناسب، معمولاً در جامعه مورد انواع آزارهای لمسی، دیداری و شنیداری مردان ضعیف‌الایمان قرار می‌گیرند. در صدر اسلام نیز برخی از جوانان و افراد بیمار دل بر سر راه‌ها و کوچه‌ها می‌نشستند و وقتی زنان برای نماز جماعت یا کارهای دیگر از خانه خارج می‌شدند، به گونه‌های مختلف آنان را آزار می‌دادند. آیه شریفه «ذَلِكْ اَدْنٰى اَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ» به این امر اشاره کرده و فرموده است: این کار (پوشش) برای اینکه (زنان با حجاب) شناخته شوند و مورد اذیت قرار نگیرند، نزدیک‌تر است.

پوشش پیام پاک‌دامنی و تقواست؛ پیام حیا و عفت است. در نتیجه، زنی که با پوشش از منزل خارج می‌شود، این پیام را به مردان نامحرم و به مخاطبان خود منتقل می‌کند و مردان نیز با گرفتن این پیام، از وی حریم می‌گیرند. نه زن، مردان را به سوی خود می‌خواند و نه مردان به وی نزدیک می‌شوند و بدین سان، او کمتر مورد آزار دیگران واقع می‌شود. برای پی‌بردن به جایگاه زن در جامعه اسلامی و چگونگی نقش‌پذیری اجتماعی آنها در ایجاد تمدن اسلامی، در ذیل به برخی ابعاد اشاره شده است.

۱.۲.۲. مشارکت در ریشه‌کنی ظلم اجتماعی

قدرت‌ها و انسان‌های ظالم و متجاوز در در همه اعصار تاریخی وجود داشته‌اند

و به موازات آن‌ها، انسان‌های مجاهد و ایثارگری بنا بر انسانیت خود به دفاع از مظلوم برخاسته‌اند. این انسانیت و ریشه‌کنی ظلم اجتماعی را نمی‌توان محصور در مردان دانست، بلکه زنان نیز دوشادوش مردان به شیوه‌های مختلف در این ریشه‌کنی مشارکت دارند. این مشارکت به نحو مستقیم یا غیرمستقیم مانند تربیت فرزندان خود ساخته و شجاع، تحریک حس جوانمردی شوهران و پسران برای حضور در میدان‌های مختلف بوده است. برای مثال، تشویق پسران و مردان برای حضور در جنگ‌های متعدد صدر اسلام مانند جنگ احد و حضور مؤثر در مخالفت با استعمارگر خارجی، مانند مشارکت فعال در نهضت تنباکو و نهضت مشروطه و...، انقلاب اسلامی و دفاع مقدس ایران، از نمونه‌های بارز حضور مؤثر زنان در ریشه‌کنی ظلم اجتماعی است. همانطور که امام خامنه‌ای علیه السلام بر این باورند که اگر زن‌ها به انقلاب نمی‌پیوستند، انقلاب پیروز نمی‌شد:

«زن‌ها، ما را پیروز کردند، مادران شهدا، همسران شهدا، همسران جانبازان، همسران اسرا و آزادگان ما؛ مادران این‌ها با صبر خود یک فضایی را در یک منطقه‌ی محدودی به وجود آوردند که آن فضا جوان‌ها را، مردان را، به حضور مصممانه تشویق می‌کرد و این در سراسر کشور گسترده شد و گسترده بود. نتیجه این شد که فضای کشور ما یکسره فضای مجاهدت شد، فضای فداکاری و گذشت شد؛ گذشت از جان و پیروز شدیم. امروز در دنیای اسلام هم همین است؛ در تونس، در مصر، در لیبی، در بحرین، در یمن، در هر نقطه‌ی دیگر. اگر زن‌ها در صفوف مقدم حضور خودشان را تقویت کنند و ادامه بدهند، پیروزی‌ها یکی پس از دیگری نصیب آنها خواهد شد. در این هیچ تردیدی نیست» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۱/۰۴/۲۱).

مشارکت زنان در ریشه‌کنی ظلم اجتماعی، می‌تواند به اشکال مختلف صورت پذیرد، از جمله آن‌ها تشجیع همسران و فرزندان برای حضور در خطرناکترین صحنه‌های ظلم ستیزی است که رهبر انقلاب اسلامی علیه السلام می‌فرمایند: «در این حرکت عظیم بیداری اسلامی، نقش زنان، یک نقش بی‌بدیل است و باید ادامه پیدا کند. زنان هستند که همسران خود را و

فرزندان خود را برای حضور در خطرناکترین میدان‌ها و جبهه‌ها آماده می‌کنند و تشجیع می‌کنند» (همان).

حضور زنان در این مبارزات، بیداری بخشی و به خروش در آوردن تمام افراد جامعه است، همانطور که زنان بحرینی در این عرصه نقش آفرینی کردند و مقام معظم رهبری علیه السلام ضمن تأیید این حرکت خود جوش فرمودند:

«در بحرین نیز انبوهی از زنان محجبه مسلمان در کنار دیگر هموطنان خود، خواستار سرنگونی خاندان آل خلیفه هستند. حتی می‌توان اذعان داشت که بیداری بحرینی‌ها، مردم قطیف و احساء با حضور زنان آغاز شد. بیداری اسلامی در زنان بحرینی نشانگر آگاهی آنان درباره نقش مؤثر و سرنوشت ساز خود در اصلاح جامعه خویش است. از جمله زنان برجسته‌ای که در این بیداری اسلامی علیه دولت آل خلیفه خروشیده است؛ خانم «آیات القرمزی» است. وی به واسطه سرودن شعرهایی که علیه آل خلیفه سراییده، معروف و شناخته شده است» (همان).

شایان توجه است، نقش زن در بیداری اسلامی تنها در ابعاد ذکر شده خلاصه نمی‌شود؛ بلکه از دیگر نمادهای نقش زن در تمدن اسلامی، تشکیل جمعیت‌ها، اتحادیه‌ها، احزاب و سازمان‌های اسلامی در کشورهای اسلامی است که گرچه از نظر ساختار، پدیده‌ای جدید به شمار می‌آید، اما قدمتی به درازای تاریخ اسلام دارد. جلسات مذهبی خانگی، مکتب‌خانه‌ها، مجالس حزن و سرور یاد نبی اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و اهل بیت علیهم السلام در واقع مراکز تجمع همراه با انسی برای زنان بودند که در مکتب سیاسی شیعه نمود بیشتری دارند. از جمله این مراکز می‌توان به «تشکل‌ها با ساختار جدید در ایران و در سایر کشورها از جمله عراق، حجاز و نجد، بحرین، یمن، اندونزی و ... برای مثال سازمان اسلامی فاطیما در اندونزی که با هدف گسترش تعالیم اهل بیت علیهم السلام در میان امت اسلامی تأسیس شد و توسط دانشجویان رهبری می‌شود و تاکنون آثار فرهنگی چون شرح ادعیه‌ی اهل بیت علیهم السلام، خدمات آموزشی، کتابخانه‌ای و ... در این خصوص ارائه می‌کند (پیشگامی فر، ۱۳۸۴: ص ۲۷۳)، اشاره کرد. هرچه

که زمان به پیش می‌رود مشارکت زنان در صحنه‌های مختلف بیداری اسلامی و ایجاد تمدنی اسلامی به برکت اسلام و نیروهای انقلابی بیش از پیش نمود پیدا می‌کند.

۲.۲.۲. مشارکت در حمایت اقتصادی از دولت

دولت‌ها از زیرمجموعه‌های کوچکتری به نام خانواده تشکیل شده‌اند و خانواده در مصرف و امور اقتصادی، تابع زنان خانواده است. تغییر شیوه‌های زندگی خانواده‌ها از جمله راه‌کارهای مؤثر در تحقق اهداف اقتصادی خانواده و به تبع آن دولت‌هاست. اگر احساس وظیفه‌ی حفظ سرمایه‌های کشور در زنان ایجاد شود، این امر خود به خود عاملی برای ایجاد الگوی مناسب مصرف برای نسل‌های بعدی خواهد بود. از نظر اسلام مصرف باید در چارچوب صحیح و متعادل و دور از اسراف و تبذیر صورت پذیرد، زن می‌تواند با پرهیز از اسراف و تبذیر جلوی اتلاف و هدر رفتن امکانات، لوازم، مواد غذایی و پوشاک بگیرد و جامعه را به سوی مصرف صحیح راهنما باشد (ابراهیمی نسب، شماره ۴۴۵۶، ۲۶/۱/۹۶).
به عبارت دیگر، رشد و توسعه‌ی اقتصادی کشورها و دولت‌های اسلامی در قالب فرهنگ سازی خانواده‌ها آن هم از جانب رکن تربیتی آن یعنی زن امکان پذیر است. از دیگر مدیریت‌هایی که توسط زن در مدیریت اقتصادی دولت‌ها می‌تواند صورت بگیرد، حمایت و استفاده زن از مصرف کالاهای داخلی کشور خود است. بی‌گمان زن مسلمان به عنوان کارگردان اصلی مدیریت خانه و خانواده، نقش اساسی در هدایت اعضای خانواده بر عهده دارد و قطعاً هر تصمیمی که او در زمینه مصرف کالاهای داخلی بگیرد، در حرکت چرخ صنعت این مرز و بوم تأثیرگذار است. مقام معظم رهبری علیه السلام در زمینه مصرف کالای داخلی و جلوگیری از اسراف و ریخت و پاش می‌فرمایند:

« همه سعی بکنند محصولات داخلی را مصرف بکنند، کارگر ایرانی را حمایت بکنند، کارگاه تولیدی داخلی را با مصرف کردن [محصول] آن رونق بدهند. پرهیز از اسراف؛ کسانی که اهل اسرافند بدانند، این اسراف و زیاده روی و ریخت و پاش که در اسلام این همه مذمت شده است، سرنوشت اقتصاد ملی را تعیین می‌کند؛ اگرچنانچه از اسراف و زیاده‌روی و

ریخت و پاش اموال شخصی، چه آب، چه نان، وسایل تشریفاتی زیادی در مهمانی‌ها، در عقده‌ها، در عروسی‌ها، در بقیه‌ی مراسم و چه بقیه‌ی چیزهای دیگر پرهیز بشود، به اقتصاد ملی کمک می‌کند» (بیانات رهبری، ۱۳۹۴/۱/۱).

خداوند در آیه ۱۴۱ سوره مبارکه نساء می‌فرماید: ﴿وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا﴾؛ «و خداوند هرگز بر [زیان] مؤمنان، برای کافران راه [تسلطی] قرار نداده است»، این آیه با صراحت تمام بیان می‌کند که جامعه اسلامی باید در صدد باشد که در زیر سلطه بیگانگان و دشمنان قرار نگیرد. در حقیقت برای اینکه بیگانگان سلطه‌ای بر جامعه اسلامی نداشته باشند، باید به مرحله‌ای از تولید برسیم که کلیه کالاهای مورد نیاز جامعه در کشور تولید شود و نیازی به کشورهای بیگانه برای واردات بعضی از محصولات نداشته باشیم و کالای داخلی تولید شده به مصرف برسد.

زن مسلمان نیز باید متعصبانه از کالاهای داخلی کشور اسلامی خود استفاده کند. هنگام خرید از کوچکترین لوازم مورد نیاز زندگی تا اقلام بزرگ و اساسی و همچنین دریافت خدمات، حمایت از کالای داخلی خود را مدنظر داشته باشد، لیستی از بهترین برندهای کالاهای داخلی را تهیه نموده تا هنگام خرید، بهتر بتواند انتخاب نماید، ضمن اینکه اطرافیان خود را نیز در این زمینه راهنمایی نموده و از فروشندگان لوازم و خدمات مختلف درخواست ارائه محصولات داخلی را داشته باشد. اینگونه با حمایت از محصولات کشور اسلامی در واقع زن مسلمان با بهبود سبک زندگی خود در پیشبرد اهداف جامعه و تمدن اسلامی گام می‌نهد.

۳.۲.۲. تلاش در جهت زنده کردن هویت والای زن مسلمان

زن باید شأن انسانی و هویت والای اسلامی خود را در جامعه پیدا کنند. باید کرامت و عزت نفس خود را حفظ نمایند. در این مسیر، خود زن نقش اصلی را بر عهده دارد. این زن است که باید مسئولیت‌ها، وظایف و جایگاه خود را در نظام اسلامی بیابد. زن باید از توانمندی‌های خود به بهترین نحو استفاده نماید و این استفاده از توانمندی‌ها و استعدادها، در واقع زمینه رشد هرچه بیشتر زن مسلمان و دستیابی او به هویت والای خود

را فراهم می‌نماید. زن مسلمان، باید هویت والای زن را آنچنان زنده کند که چشم دنیا را به خود جلب کند. این امروز وظیفه‌ای است که بر دوش زن مسلمان قرار دارد. همانطور که رهبر معظم انقلاب علیه السلام در تبیین هویت اسلامی زن می‌فرماید:

«هویت اسلامی این است که زن در عین این‌که هویت و خصوصیت زنانه خود را حفظ می‌کند - که طبیعت و فطرت است و برای هر جنسی خصوصیات آن جنس ارزش است - یعنی آن احساسات رقیق را، عواطف جوشان را، آن مهر و محبت را، آن رقت را، آن صفا و درخشندگی زنانه را برای خود حفظ می‌کند، در عین حال، هم باید در میدان ارزش‌های معنوی - مثل علم، مثل عبادت، مثل تقرب به خدا، مثل معرفت الهی و سیر وادی‌های عرفان - پیشروی کند، هم در عرصه مسائل اجتماعی و سیاسی و ایستادگی و صبر و مقاومت و حضور سیاسی و خواست سیاسی و درک و هوش سیاسی، شناخت کشور خود، شناخت آینده خود، شناخت هدف‌های ملی و بزرگ و اهداف اسلامی مربوط به کشورهای اسلامی و ملت‌های اسلامی، شناخت توطئه‌های دشمن، شناخت دشمن، شناخت روش‌های دشمن باید روزبه‌روز پیشرفت کند و هم در زمینه ایجاد عدل و انصاف و محیط آرامش و سکونت در داخل خانواده باید پیشرفت داشته باشد. اگر قوانینی لازم است، اگر تصحیح و اصلاحی در مسائلی که به این جا منتهی می‌شود، لازم است، زنان، زنان باسواد، زنان آگاه، زنان با معرفت، در همه این میدان‌ها بایستی پیشروی کنند؛ الگوی زن را نشان بدهند؛ بگویند زن مسلمان زنی است که هم دین خود را، حجاب خود را، زنانگی خود را، ظرافت‌ها و رقت‌ها و لطافت‌های خود را حفظ می‌کند؛ هم از حق خود دفاع می‌کند؛ هم در میدان معنویت و علم و تحقیق و تقرب به خدا پیشروی می‌کند و شخصیت‌های برجسته‌ای را نشان می‌دهد و هم در میدان سیاسی حضور دارد. این می‌شود الگویی برای زنان» (بیانات رهبری، ۱۳۷۹/۶/۳۰).

بنابراین، زن با مشارکت در ریشه‌کنی ظلم، حمایت اقتصادی از دولت‌های اسلامی، تلاش در جهت زنده کردن هویت والای زن مسلمان، می‌تواند نقش اجتماعی خود در ایجاد تمدن اسلامی ایفا کند.

۳.۲. نقش فردی

از نظر رهبر معظم انقلاب علیه السلام، سبک زندگی مبتنی بر خاستگاه «توحیدگرایانه» است. چنین خاستگاهی مجموعه‌ای از الگوهای معرفتی، ارزشی و رفتاری را برای تک تک مسلمانان فراهم می‌سازد که هویت خود را در قالب سبک زندگی اسلامی به ظهور رسانند. در این راستا برای پرداختن به ابعاد فردی زن مسلمان در شکل‌گیری تمدن اسلامی، مناسب است به بررسی تأثیرگذاری زن در تمدن اسلامی در هریک از ابعاد شناختی، ارزشی و رفتاری پرداخته شود.

۱.۳.۲. بُعد شناختی

بُعد شناختی به معنای شناخت کامل زن و پی بردن زن به جایگاه واقعی خود است. اگر زن در جامعه شناخت صحیحی از منزلت و جایگاه واقعی خود نداشته باشد، نمی‌تواند از جایگاه ویژه‌ای در تمدن اسلامی برخوردار باشد.

تنها زمانی زن نقش آفرین است که بداند انسانیت او بر جنسیتش غلبه دارد و تنها ابزاری برای سرمایه‌داری و در خدمت مردان بودن، نیست. زن برای رسیدن به این شناخت، نیازمند الگویی مناسب است؛ الگوهایی تمدن ساز همچون حضرت خدیجه رضی الله عنها، حضرت فاطمه رضی الله عنها، حضرت زینب رضی الله عنها و الگوهای قرآنی. همانطور که مقام معظم رهبری علیه السلام در این خصوص می‌فرمایند:

«تا آفتاب درخشان خدیجه‌ی کبری رضی الله عنها و فاطمه‌ی زهرا رضی الله عنها و زینب کبری رضی الله عنها می‌درخشد، طرح‌های کهنه و نو «ضد زن» به نتیجه نخواهد رسید و هزاران زن کربلایی مانده‌تنها خطوط سیاه ستم‌های ظاهری را در هم شکسته‌اند، بلکه ستم‌های مدرن به زن را نیز رسوا و بی‌آبرو کرده‌اند» (پیام رهبر معظم انقلاب علیه السلام به کنگره‌ی هفت هزار زن شهید کشور، ۱۳۹۱/۱۲/۱۵).

زن الگو از دیدگاه قرآن مجید نیز فقط برای زنان الگو نیست، برای همه‌ی زنان و مردان است. این از آن رو است که درس آموز جان آدمی است و جان از آن جهت که موجودی مجرد است، نه مذکر دارد و نه مؤنث (ر.ک: جوادی آملی: ص ۶۴). سوره‌ی مبارکه‌ی تحریم حضرت آسیه علیها السلام و حضرت مریم علیها السلام را برای همه‌ی مؤمنین؛ اعم از زن و مرد به عنوان الگو و نمونه معرفی می‌کند: «وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِّلَّذِينَ ءَامَنُوا امْرَأَتَ فِرْعَوْنَ إِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ... و مریم ابنتِ عمرانَ الَّتِي أَحْصَتَتْ فَرْجَهَا ...» (تحریم: ۱۱ و ۱۲). آیاتی که بیانگر بحث الگودهی هستند، گاه تصریح به کلمه‌ی «اسوه»، یا کلمات مشابه می‌کنند (تحریم: ۱۱؛ احزاب: ۲۱) و گاه با ذکر ویژگی‌ها یا بیان داستان زندگی اسوه‌ها، مردم را تشویق به پیروی از آن‌ها کرده‌اند (أنعام: ۹۰؛ هود: ۱۲۰).

بنابراین، زمانی که در جامعه، زن از منزلت و جایگاه مناسبی برخوردار باشد، به خوبی خواهد توانست با عزت نفس، استعدادهای خود را بروز دهد. زن در اسلام چنین جایگاهی دارد و زن مسلمان، شریف و عزتمند، همه‌ی توان خود را برای ایجاد تمدن اسلامی به کار خواهد گرفت و در این مسیر از هیچ کوششی فروگذار نخواهد کرد.

۲.۳.۲. بُعد ارزشی

زن مسلمان از توانمندی‌ها و استعدادهای بی‌نظیری برخوردار است. در صورتی زن می‌تواند به خوبی از این توانمندی‌ها به نحو صحیح استفاده نماید که به شایستگی به ابعاد ارزشی خود پی برد و به دنبال ظهور و بروز آنها در مسیر صحیح زندگی خود باشد. مقام معظم رهبری علیه السلام در توصیف این ابعاد ارزشی زن می‌فرمایند:

«زن مسلمان زنی است که هم دین خود را، حجاب خود را، زنانگی خود را، ظرافت‌ها و رقت‌ها و لطافت‌های خود را حفظ می‌کند؛ هم از حق خود دفاع می‌کند؛ هم در میدان معنویت و علم و تحقیق و تقرب به خدا پیشروی می‌کند و شخصیت‌های برجسته‌ای را نشان می‌دهد و هم در میدان سیاسی حضور دارد» (خامنه‌ای: ۱۳۸۱: ص ۱۵۰).

ایشان در بیان عدم تفاوت جایگاه انسانی زن و مرد می فرمایند:

« در زمینه‌ی مسائل اصلی انسان - که مربوط به انسان است - زن و مرد هیچ فرقی ندارند. حُب، شما ببینید در تقرب الی الله، یک زنی مثل حضرت زهرا علیها السلام، مثل حضرت زینب علیها السلام، مثل حضرت مریم علیها السلام هستند؛ رتبه‌شان، رتبه‌های فوق تصور امثال ماهاست. در آیه‌ی شریفه‌ی سوره‌ی احزاب، زن و مرد هیچ فرقی با هم ندارند؛ شاید اصلاً این هم به خاطر همین است که خواستند آن تصورات جاهلی مربوط به زن را بگویند: «انّ المسلمین و المسلمات و المؤمنین و المؤمنات و القانتین و القانتات و الصادقین و الصادقات و الصّابریین و الصّابرات و الخاشعین و الخاشعات و المتصدّقین و المتصدّقات و الصّائمین و الصّائمات و الحافظین فروعهم و الحافظات و الذّاکرین الله کثیرا و الذّاکرات» (احزاب: ۳۵). از اسلام تا ذکر، یک فاصله‌ای است. یک سلسله مدارک متدرّجی هم وجود دارد. آدم در این تعبیرات دقت کند، این را پیدا می‌کند. «اعدالله لهم مغفرة و اجرا عظیما» (همان). همه جا مرد، زن: مرد خاشع، زن خاشع؛ مرد متصدق، زن متصدق؛ با هم هیچ فرقی ندارند» (بیانات رهبری، ۱۴/۱۰/۱۳۹۰).

اشاره به این نکته ضروری است که زن در بُعد فردی خود و در بروز ارزشمندی خود در مسیر ایجاد تمدن اسلامی، نباید اصالت خود که زن بودن است را فراموش کند، و این ارزش والا را از دست دهد. مقام عظمای ولایت و رهبری علیه السلام، در اهمیت حفظ این مسأله می فرمایند:

«مسأله ارزش‌گذاری به اصالت زن، زن بودن، برای زن یک ارزش والا است؛ یک اصل است. به هیچ وجه تشبیه به مردان برای زن ارزش به حساب نمی‌آید؛ همچنانکه برای مردها تشبیه به زنان ارزش به حساب نمی‌آید. هر کدام نقشی دارند، هر کدام جایی دارند، جایگاهی دارند و طبیعتی دارند و مقصودی از وضعیت خاص آن‌ها در آفرینش حکیمانه‌ی الهی مورد نظر بوده که این مقصود باید برآورده شود؛ این مسأله مهم است» (کربلایی نظر و جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۳ق، ص ۵۸).

زن دارای ابعاد ارزشی متعددی همچون رشد معنوی، کرامت زنانه، دینداری و ... در بُعد فردی است. برای اینکه یک زن بتواند در ایجاد تمدن اسلامی مؤثر و سودمند واقع شود، باید در جهت شناخت و تقویت این ابعاد ارزشی برآید تا بتواند در این مسیر به موفقیت قابل ملاحظه‌ای دست یابد.

نتیجه گیری

در تمامی مباحثی که در رابطه با تمدن اسلامی مطرح شده است، جایگاه و موقعیت زن به عنوان معیاری برای سنجش این تمدن در نظر گرفته شده است. از آنجا که تاریخ و آینده در دستان مادران و زنان یک جامعه است، بررسی نقش زن در سه بُعد خانوادگی، اجتماعی و فردی، به شناخت این جایگاه کمک می‌کند. زن مسلمان به عنوان، حیاتی‌ترین عنصر تشکیل دهنده یک خانواده، اساسی‌ترین رکن یک جامعه و مهم‌ترین عنصر تغییر و ساخت سبک زندگی و تشکیل تمدن اسلامی است.

در اندیشه قرآنی مقام معظم رهبری علیه السلام، اصلی‌ترین وظیفه زن در درون خانواده تعریف می‌شود، به گونه‌ای که ایشان جهاد زن را خوب همسررداری کردن می‌دانند. در بُعد خانوادگی، باید به نقش زن مسلمان در محیط خانواده در جایگاه همسری، مادری و دختری توجهی خاصی کرد. هر کدام از این نقش‌ها به نوبه خود از اهمیت بسزایی در ایجاد تمدن اسلامی برخوردار است، اما مهم‌ترین نقشی که اسلام برعهده‌ی زن نهاده و زن با ایفای آن می‌تواند زیربنای ساخت یک تمدن اسلامی را تضمین کند، نقش مادری است؛ چرا که تمدن‌ها توسط انسان‌های بزرگی ساخته می‌شود که وظیفه‌ی تربیت آنها با زن است. زن در بدو تولد به عنوان دختر خانواده پا به عرصه وجود می‌گذارد و حتی اگر نقش دیگری را در دوران حیات خود نپذیرد، اما به هر حال دختر خانواده است. ام اییها فاطمه زهرا علیها السلام، نمونه ممتازی از ایفای نقش یک دختر در خانواده است که تمام دختران تمدن ساز در طول تاریخ می‌توانند از ایشان الگو بگیرند.

در جایگاه اجتماعی نیز زن در طول تاریخ اسلام نقش پررنگ و دارای اهمیتی داشته

است، مانند نقش زن در بیداری اسلامی و شکل‌گیری نظام اسلامی که باید از این حضور مؤثر او الگوبرداری مفیدی انجام داد. مقام معظم رهبری علیه السلام نه تنها حضور اجتماعی زن را نهی نمی‌کنند، بلکه زن را برای حضور در صحنه اجتماع و تأثیرگذاری در ایجاد تمدن اسلامی تشویق می‌کنند، البته در صورتی که زن الویت‌های اصلی خود را در درون خانواده حفظ کند و به رعایت موازین شرعی اهتمام ورزد. همچنین باید خاطرنشان کرد که زن تمدن‌ساز در صورتی که از جهت بُعد فردی خود را مجهز نکرده باشد؛ نمی‌تواند در سایر عرصه‌ها حضور نیز تأثیرگذار و تمدن‌ساز باشد. بُعد فردی وجود زن در دو ساحت شناختی و ارزشی تعریف می‌شود. در بُعد شناختی، زن باید به مقام و منزلت خود پی ببرد و با حفظ ارزش‌های وجودی خود، از وجود با برکت دردانه‌هایی همچون حضرت خدیجه کبری علیها السلام، فاطمه زهرا علیها السلام و حضرت زینب علیها السلام الگو گیرد تا بتواند در مسیر تمدن‌سازی اسلامی مؤثرتر نقش آفرینی کند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

- قرآن کریم، ترجمه: ناصر مکارم شیرازی، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۳۸۰ ش.
۱. ابراهیمی نسب، ناهید، نقش زنان در اقتصاد خانواده و جامعه، روزنامه پیام استان سمنان، شماره ۴۴۵۶، ۹۶/۱/۲۶ ش.
  ۲. بانکی پور فرد، امیرحسین، نقش و رسالت زن (۳)، زن و خانواده گزیده بیانات حضرت آیت الله خامنه ای علیه السلام، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۱ ش.
  ۳. _____، نقش و رسالت زن (۲)، الگوی زن اسلامی، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۱ ش.
  ۴. _____، نقش و رسالت زن (۵)، عرصه های حضور اجتماعی زن، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۱ ش.
  ۵. _____، نقش و رسالت زن (۱)، عفاف و حجاب در سبک زندگی ایرانی- اسلامی؛ گزیده بیانات حضرت آیت الله خامنه ای علیه السلام، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۱ ش.
  ۶. _____، نقش و رسالت زن (۴)، جایگاه و مسائل زنان در فرهنگ اسلام و تجدد، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۱ ش.
  ۷. _____، مطلع مهر (راهکارهای جامع و کاربردی برای انتخاب همسر)، اصفهان: حدیث راه عشق، ۱۳۸۶ ش.
  ۸. _____، آیین زن؛ مجموعه موضوعی سخنان مقام معظم رهبری علیه السلام، قم: دفتر مطالعات و تحقیقات زن و خانواده، ۱۳۸۱ ش.
  ۹. پیشگاهی فر، زهرا، جغرافیای مجامع زنان جهان اسلام، تهران: شورای فرهنگی اجتماعی زنان شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۴ ش.
  ۱۰. جر، خلیل، فرهنگ عربی به فارسی، ترجمه: سید حمید طبیبیان، تهران: چاپخانه تهران، ۱۳۷۵ ش.
  ۱۱. جمعی از خواهران طلبه حوزه های علمیه، زن ار دیدگاه ادیان و مکاتب، قم: انتشارات نصاب قم، ۱۳۷۹ ش.
  ۱۲. جواد آملی، عبدالله، زن در آئینه جلال و جمال، قم: اسرا، ۱۳۹۸ ش.
  ۱۳. حاج علی اکبری، محمد جواد، درآمدی بر الگو تعالی، دماوند: مرکز فرهنگی تبلیغی آینده سازان، ۱۳۹۳ ش.
  ۱۴. حکیمی، محمد رضا؛ حکیمی، محمد و حکیمی، علی، الحیات، ترجمه: احمد آرام، بی جا: نشر فرهنگ اسلامی، بی تا.
  ۱۵. حیییم، سلیمان، فرهنگ جامع فارسی- انگلیسی، چاپ سیزدهم، تهران: انتشارات فرهنگ معاصر، ۱۳۷۵ ش.

۱۶. خامنه‌ای، سید علی، خانواده (به سبک ساخت زندگی مطول در محضر مقام معظم رهبری علیه السلام)، تهران: مرکز صهبا، انتشارات موسسه فرهنگی وهنری ایمان جهادی، ۱۳۹۲ ش.
۱۷. خمینی، روح الله، جایگاه زن در اندیشه امام خمینی علیه السلام، تهران: مؤسسه نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۳۶۸ ش.
۱۸. _____، صحیفه امام، تهران: مرکز تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۳۷۸ ه ش.
۱۹. دفتر مقام معظم رهبری علیه السلام، حدیث ولایت، قم: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۷ ش.
۲۰. دفتر حفظ و نشر آثار مقام معظم رهبری علیه السلام، زن ریحانه آفرینش: مجموعه سخنرانی‌های مقام معظم رهبری علیه السلام درباره زن، قم: نوای قلم، ۱۳۸۱ ش.
۲۱. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ ش.
۲۲. زیبایی نژاد، محمد رضا؛ سبحانی، محمد تقی، درآمدی بر نظام شخصیت زن در اسلام، قم: مرکز نشر هاجر، ۱۳۸۵ ش.
۲۳. شمیم، علی اصغر، فرهنگ شمیم (امیرکبیر سابق)، بی جا: انتشارات مدبر، ۱۳۴۴ ه ش.
۲۴. صدری افشار، غلامحسین، نسرين حکمی، نسترن حکمی، فرهنگ فارسی، تهران: نشر فرهنگ معاصر، بی تا.
۲۵. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، ترجمه: ابراهیم میرباقری، تهران: نشر فراهانی، ۱۳۶۵ ش.
۲۶. طبیبیان، سید حمید، فرهنگ فرزانه، تهران: نشر و پژوهش فرزانه روز، ۱۳۷۸ ش.
۲۷. علی اکبری، جواد، مطلع عشق: گزیده‌ای از بیانات حضرت آیت الله خامنه‌ای علیه السلام به زوج‌های جوان، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۳ ش.
۲۸. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، چاپ یازدهم، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۶ ش.
۲۹. قائمی، علی، دنیای بلوغ، تهران: سازمان ملی جوانان، ۱۳۸۰ ش.
۳۰. کربلایی نظر، محسن و جمعی از محققان، زن و بازیابی هویت حقیقی: گزیده بیانات مقام معظم رهبری علیه السلام، تهران: وابسته به موسسه انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۲ ش.
۳۱. گلستان قرآن (هفته نامه)، تهران: مرکز توسعه و ترویج فعالیت‌های قرآنی، بی تا.
۳۲. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام، تهران: کتابخانه مسجد حضرت ولی عصر علیه السلام، ۱۳۶۳ ش.
۳۳. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، ترجمه: رضا شیخی، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۹ ه ش.
۳۴. مهدوی کنی، محمد سعید، مفهوم سبک زندگی و گستره آن در علوم اجتماعی، تهران: تحقیقات فرهنگی ایران، ۱۳۸۷ ه ش.